

ANDRIĆ

Novele o mutnim vremenima

Prokleta avlija
Priča o vezirovom slonu
Zeko
Bife *Titanik*

Ivo Andrić (u civilu) u konfinaciji u Zenici 1917. godine

Novele Ive Andrića

KNJIGA 1 – NOVELE O ŽENI

KNJIGA 2 – NOVELE O MUTNIM VREMENIMA

Od istog pisca:

BEOGRADSKE PRIČE

PRIČE O OSOBENJACIMA I MALIM LJUDIMA

SARAJEVSKЕ PRIČE

PRIČE O MORU

TURSKЕ PRIČE

PRIČE O SELU

Copyright © 2012 Zadužbina Ive Andrića, Milutina Bojića 4,
Beograd

Copyright © 2012 Izbor Zadužbine Ive Andrića, Milutina
Bojića 4, Beograd

Copyright © 2012 ovog izdanja, LAGUNA

Kupovinom knjige sa FSC oznakom
pomažete razvoj projekta odgovornog
korišćenja šumskih resursa širom sveta.

SW-COC-001767

© 1996 Forest Stewardship Council A.C.

SADRŽAJ

Prokleta avlija	9
Priča o vezirovom slonu	105
Zeko	159
Bife <i>Titanik</i>	289
<i>Rečnik turcizama, provincijalizama</i> <i>i manje poznatih reči i izraza</i>	331
<i>Hronologija života i rada Ive Andrića</i>	337
<i>Napomena uz ovo izdanje</i>	351
<i>Napomena izdavača</i>	355

PROKLETA AVLIJA

Zima je, sneg zameo sve do kućnih vrata i svemu oduzeo stvarni oblik, a dao jednu boju i jedan vid. Pod tom belinom iščezlo je i malo groblje, na kom samo najviši krstovi vrhom vire iz dubokog snega. Jedino tu se vide tragovi uske staze kroz celac sneg; staza je proprćena juće za vreme fra Petrovog pogreba. Na kraju te staze tanka pruga prtine širi se u nepravilan krug, a sneg oko nje ima rumenu boju raskvašene ilovače, i sve to izgleda kao sveža rana u opštoj belini, koja se proteže do unedogled i gubi neprimetno u sivoj pustinji neba još uvek punog snega.

Sve se to vidi sa prozora fra Petrove ćelije. Belina spoljnog sveta tu se meša sa dremljivom senkom koja vlada u ćeliji, a tišina dobro druguje sa tihim šumom njegovih mnogobrojnih časovnika koji još rade, dok su se neki, nenavijeni, već zaustavili. Tišinu remeti jedino prigušena prepirka dvojice fratara, koji u susednoj praznoj ćeliji sastavljaju inventar stvari koje su ostale iza fra Petra.

Stari fratar Mijo Josić gundā nešto nerazumljivo. To je odjek njegovih davnašnjih prepirki sa pokojnim fra Petrom,

koji je kao „čuven sahačija, puškar i mehanik“ strasno sabirao svakakav alat, trošeći na njega manastirske novce, i ljubomorno ga čuvao od svakoga. Zatim glasno grdi mladog fra Rastislava, koji predlaže da se naloži peć i da se popis ne vrši u hladnoj sobi.

– Jadna ti mladost! Svi ste vi mladi takvi, zimljivi kao hanumice. Treba ti topla soba! Kao da je malo loženo i potrošeno ove zime!

Tu se starac valjda priseti da time čini prekor pokojniku, nad kojim se još ni zemlja nije slegla, i začuta, ali odmah nastavi da kara mladića.

– Kažem ja uvijek: nisi ti Rastislav, nego Raspislav! Ni ime ti, bolan, na dobro ne sluti. Dok su se fratri zvali fra Marko, fra Mijo, fra Ivo – i bio je dobri vakat, a vi sada uzimate neka imena iz romana, odakle li, te fra Rastislav, te fra Vojislav, te fra Branimir. Tako nam i jest.

Mladi fratar odmahuje rukom na te dosetke i prekore koje je sto puta čuo i koje će morati još bogzna dokle slušati. A posao se nastavlja.

Ljudi koji popisuju zaostavštinu iza pokojnika, koji je još pre dva dana bio tu, živ kao što su i oni sada, imaju neki naročit izgled. Oni su predstavnici pobjedničkog života, koji ide svojim putem, za svojim potrebama. Nisu to lepi pobjednici. Sva im je zasluga u tom što su nadživeli pokojnika. I kad ih čovek ovako sa strane posmatra, izgledaju mu pomalo kao otimači, ali otimači kojima je osigurana nekažnjivost i koji znaju da se sopstvenik ne može vratiti ni iznenaditi ih na poslu. Nisu sasvim to, ali po nečem na to podsećaju.

– Piši dalje – čuje se opori glas starog fratra – piši: „Jedna kliješta velika, kreševska. Jedna.“

I sve tako redom, alatka po alatka, a na kraju svake rečenice zapisani predmet tupo jekne, bačen na gomilu grubo

ispreturanog alata, koji leži na malom hrastovom strugu pokojnog fra Petra.

Kad ih čovek tako gleda i sluša, sve se u njemu i nehotice okreće od života ka smrti, od onih koji broje i prisvajaju ka onom koji je sve izgubio i kome više ništa i ne treba, jer ni njega nema.

* * *

Sve do pre tri dana na tom širokom minderluku, sa koga je već nestalo dušeka i prostirke a ostale samo gole daske, ležao je ili čak sedeo fra Petar i – pričao. I sada, dok gleda njegov grob u snegu, mladić u stvari misli na njegova pričanja. I sve bi hteo, i po treći i po četvrti put, da kaže kako je lepo umeo da priča. Ali to se ne može kazati.

Poslednjih nedelja mnogo i često je pričao o svome nekadašnjem boravku u Carigradu. To je bilo davno. Zbog svojih teških i zamršenih poslova fratri su poslali u Stambol fra Tadiju Ostojića, eksdefinitora, eksgardijana („Sav bijaše od nekih eksova!“), čoveka spora i dostojanstvena i zaljubljenog u tu svoju sporost i svoje dostojanstvo. Taj je znao da govori turski (sporo i dostojanstveno), ali ne i da čita i piše. Stoga su mu za pratioca dali fra Petra kao čoveka vešta turskom pismu.

Nepunu godinu dana su ostali u Carigradu, potrošili su sve što su poneli, još se zadužili, i ništa svršili nisu. Sve zbog nezgode koja je zadesila fra Petra ni kriva ni dužna, ludim sticajem okolnosti, u mutnom vremenu kad vlast prestane da razaznaje pravog od krivog.

Nekako ubrzo po njihovom dolasku desilo se da je policija uhvatila neko pismo upućeno austrijskom internunciju

u Carigradu. To je bila opširna predstavka o stanju crkve u Albaniji, o proganjanju sveštenika i vernika. Pismo noša je uspeo da pobjegne. Kako u to vreme nije bilo drugih fratara koji su iz tih krajeva stigli u Carigrad, turska policija je po nekoj svojoj logici uhapsila fra Petra. Dva meseca je ostao u zatvoru „pod istragom“ a da ga niko nije čestito saslušao.

O ta dva meseca, provedena u stambolskom istražnom zatvoru, fra Petar je pričao više i lepše nego o svemu ostalom. Pričao je na prekide, u odlomcima, kako može da priča teško bolestan čovek koji se trudi da sabesedniku ne pokaže ni svoje fizičke bolove ni svoju čestu misao na blisku smrt. Ti odlomci se nisu uvek nastavljali tačno i redovno jedan na drugi. Često bi, nastavljajući pričanje, ponavljao ono što je već jednom rekao, a često bi opet otišao napred, preskočivši dobar deo vremena. Pričao je kao čovek za kog vreme nema više značenja i koji stoga ni u tuđem životu ne pridaje vremenu ni redovnom toku vremena neku važnost. Njegova priča mogla je da se prekida, nastavlja, ponavlja, da kazuje stvari unapred, da se vraća unazad, da se posle svršetka dopunjava, objašnjava i širi, bez obzira na mesto, vreme i stvarni, stvarno i zauvek utvrđeni tok događaja.

Naravno da je pri takvom načinu pričanja ostalo dosta praznina i neobjašnjenih mesta, a mladiću je bilo nezgodno da prekida pričanje, da se vraća na njih i postavlja pitanja. Najbolje je ipak pustiti čoveka da priča slobodno.

I

To je čitava varošica od zatvorenika i stražara, koju Levantinci i mornari raznih narodnosti nazivaju *Deposito*, a koja je poznatija pod imenom *Prokleta avlija*, kako je zove narod a pogotovu svi oni koji sa njom imaju ma kakve veze. Tu dolazi i tuda prolazi sve što se svakodnevno pritvara i hapsi u ovom prostranom i mnogoljudnom gradu, po krivici ili pod sumnjom krivice, a krivice ovde ima zaista mnogo i svakojake, i sumnja ide daleko i zahvata u širinu i u dubinu. Jer carigradska policija se drži osveštanog načela da je lakše nevinu čoveka pustiti iz Proklete avlije nego za krivcem tragati po carigradskim budžacima. Tu se vrši veliko i sporo odabiranje pohapšenih. Jedni se ispituju za suđenje, drugi tu odleže svoju kratkotrajnu kaznu ili, ako se baš vidi da nisu krivi, bivaju pušteni, treći se upućuju u progonstvo u udaljene krajeve. A to je i veliki rezervoar iz kog policija probira lažne svedoke, „mamce“ i provokatore za svoje potrebe. – Tako Avlija neprestano rešeta šarenu gomilu svojih stanovnika i, uvek puna, stalno se puni i prazni.

Tu ima sitnih i krupnih prestupnika, od dečaka koji je ukrao sa tezge grozd ili smokvu do svetskih varalica i opasnih obijača; ima nevinih i nabeđenih, maloumnih i izgubljenih, ili omaškom dovedenih ljudi iz Carigrada i iz cele zemlje. Pretežnu većinu sačinjavaju carigradski hapsenici, pravi izbor najgoreg od najgoreg što gamiže po carigradskim pristaništima i trgovima ili se zavlači po jazbinama na periferiji grada. Obijači, secikese, kockari od zanata; krupne varalice i ucenjivači; sirotinja koja krade i vara da bi živela; pijanice, vesela braća koja zaboravljaju da popijeno plate ili mehanski razbijači i ukoljice; bleđi i potuljeni jadnici koji od opojnih droga traže ono što od života nisu mogli da dobiju i zato uživaju hašiš, puše ili jedu opijum, i ne zaustavljaju se ni pred čim, samo da bi došli do otrova bez kog ne mogu; nepopravljivo poročni starci i nepopravljivo porokom upropašćeni mladići; ljudi sa svakojakim izvitoperenim nagonima i navikama, koje ne kriju i ne ulepšavaju nego ih često izlažu svetu na vidik, a i kad ih kriju, sakriti ih ne mogu, jer progovaraju na svakom koraku kroz njihova dela.

Ima višestrukih ubica i takvih koji su već nekoliko puta bežali sa robije i zbog toga su okovani već ovde, pre suda, i osude; oni izazivački zvekeću svojim okovima, psujuć besno i gvožđe i onog ko je lance izumeo.

Tu pristižu i svi oni koji su upućeni po kazni, kao prognanici, iz zapadnih pokrajina, i ovde se rešava njihova sudbina: ili se, pomoću carigradskih veza i zaštitnika, oslobađaju i vraćaju kući ili bivaju upućeni u mesto svoga zatočenja u Maloj Aziji ili Africi. To su takozvani „prolazni“, obično stariji, u svom kraju ugledniji ljudi, predstavnici pojedinih vera ili grupa, zapleteni u trvenja i sukobe tamo negde u svojoj zemlji i optuženi od vlasti ili oklevetani od svojih protivnika

kao politički krivci ili buntovnici. Oni donose pune sanduke i bisage odela i stvari, i s mukom se brane od carigradskih šatrovaca sa kojima moraju da dele ćeliju. Zabrinuti i povučeni, drže se po strani koliko god mogu.

Petnaestak prizemnih ili jednospratnih zgrada, građenih i dograđivanih u toku mnogih godina, povezanih visokim zidom, zatvaraju ogromno, izduženo i strmo dvorište posve nepravilna oblika. Samo ispred zgrade u kojoj su čuvari i kancelarije uprave ima malo kaldrme; sve ostalo je siva i tvrda ugažena zemlja, iz koje trava ne stiže ni da nikne, toliko je ljudi od jutra do mraka gazi. A dva-tri uboga i malokrvna drveta, rasturena samo sredinom dvorišta, uvek izranjavljena i oguljena, žive mučeničkim životom, izvan godišnjih doba. To džombasto i prostrano dvorište liči preko dana na vašarište raznih rasa i naroda. A noću se sva ta gomila sateruje u ćelije, sve po petnaest, dvadeset i trideset njih u jednu. I tu se produžuje bučan i šarolik život. Mirne noći su retke.

Okorele carigradske propalice, koje se ne boje stražara i ne zarezuju nikog, pevaju bestidne pesme i dovikuju sramotne ponude svojim dilberima u susednim ćelijama. Nevidljivi ljudi se svađaju zbog mesta i loga; dozivaju u pomoć pokradeni. Neki škripe zubima u snu i uzdišu, neki krkljaju i hrču kao zaklani. Velika ćelija živi tada samo zvukom, kao džungla u tami. Čas se javi neobično kliktanje, čas uzdasi, čas, kao recitativ, dve-tri otegnute reči iz pesme, tužna i jalova zamena svakojakih čulnih želja, čas nerazumljivi glasovi, grleni i teški.

I spolja dopire lupa, jer dvostruka starinska kapija, koja se otvara i zatvara sa škripom i grmljavinom, prima ili istura noću ljude pojedince ili u skupovima. Noću se odvođe

osuđeni na izdržavanje kazne ili u progonstvo. A često posle neke velike tuče u pristaništu dovode zapenušene, raščupane i okrvavljene ljude, još vruće od gneva, od alkohola i od primljenih i datih udaraca. Oni reže jedan na drugog, prete, i gledaju, ako mogu, da udare protivnika još jednom, između užurbanih stražara. A kad ih razdvoje i pozatvaraju, oni se još dugo ne smiruju, nego se iz ćelije u ćeliju dozivaju teškim pretnjama i psovka.

Kad svane dan, zdravom i čistom čoveku biva nešto lakše. Samo malo lakše. Sav taj svet povrvi iz zagušljivih ćelija na prostranu avliju i tu se, na suncu, trebi od gamadi, previja rane ili produžuje sa grubim šalama i beskonačnim, ostrim prepirkama i mračnim obračunavanjima. Stvaraju se tihi ili glasni krugovi. Svaki takav krug ima svoje središte. To je neka grupica kockara ili šaljivčina, ili je to jedan jedini čovek koji tiho peva ili recituje masne i smešne pesmice, ili je neko naivno pričalo ili zanesen manijak, sa kojim oni iz kruga jevtino i drsko teraju šalu.

Fra Petar priđe ponekom od njih i sluša i gleda malo poizdalje. („Sva je sreća te sam u civilu i niko ne zna ko sam i šta sam!“)

Tu, pored njegove zgrade stvara se, u senci, svakog jutra tanak krug oko nekog Zaima. To je omalen i pognut čovek bojažljiva izgleda, koji govori tiho ali sigurno i oduševljeno, a govori uvek o sebi i kazuje sve samo u krupnim potezima. Priča uvek o istoj stvari i toliko je uveličava i umnožava da bi trebalo bar sto pedeset godina života da jedan čovek sve to doživi.

Sunce se tek pomolilo, a razgovor već teče.

– Bogami si ti video sveta, Zaimaga.

– Jesam, ali šta mi to vredi kad sam, evo, postradao i kad su ljudi pogani i ne daju živeti ispravnom čoveku. A jesam prošao mnoga mesta i svuda mi je dobro bilo i ljudi me poštovali i priznavali, a i ja sam se vladao kako treba i sa svakim lepo i pošteno umeo.

Gleda zatim ćutke preda se, kao da čita neki podsetnik, i počinje kao da nastavlja gde je prekinuo.

– U Adapazaru sam zaimao i oženio se. Dobru i pametnu sam ženu imao. Ljudi su me mnogo poštovali i moja bojadžijska radnja bila je prva u varoši.

– Pa što ne ostade tamo?

– Eh, što! Đavo me nagovori te uzeh još jednu ženu. I od tog dana sve krenu naopako. Jest me zadovoljila prvih dana. To moram da kažem. Ali ćud što je imala! Ništa što se zavadila sa mojom prvom ženom i što mi je od kuće napravila pakao, nego zađe tako po varoši, pa što kažu: u jednoj ruci slama a u drugoj vatra. Gde dođe, tu svađu i omrazu stvara. Dva bi oka, što kažu, u glavi zavadila. Braća moje prve žene stadoše da me gone. Omrznu svet na mene. I ja, videvši da gubim ugled i mušteriju, i da ću i glavu izgubiti ako tako dalje pođe, rasprodam potajno i budzašto ono robe i alata pa krenem opet u svet.

– Ih, brate! Šteta! – kaže neko zabrinuto.

Zaim tužno njiše glavom kao da samo on zna kolika je to šteta.

– E, moj bežanoviću, što ti nisi najurio tog svog otrova, nego ti da bežiš, pored tolikog svoga dobra! – kaže promuklim glasom atletski razvijen čovek iz kruga.

– „Najurio, najurio!“ Nije to tako lako. Da ti znaš kakva je to žena bila. Ne možeš da se odlepiš od nje a vidiš da te nestaje.

– Ah, šta! Najurio bih ja nju pa sve da joj je sunce među nogama a mesec na truhu.

To opet govori onaj atlet i ljutito odlazi iz kruga, odmahujući rukom.

– Ah, šta tu žena, žena! Kad ugasiš sveću, svaka je jednaka.

A mali čovek priča dalje kako je otišao čak u Trapezunt i tu se oženio imućnom udovicom.

– Pazila me je kao oči u glavi. Tu što sam poživio četiri godine u svakom dobru! Ali, moja nesreća, razboli se i umre žena, a ja od žalosti ne mognem tu ostati, nego opet rasprodam sve i krenem u svet. Radio sam svuda i svuda su me cenili i voleli zbog mojih zlatnih ruku. Do Soluna sam došao. I tu se oženio ...

– Opet!

– Četri ja zanata znam i jedanaest puta sam se ženio.

– Ah, ah! Pa šta bi? – pitaju iz kruga.

– Šta bi? Izvaraše me Čivuti, njena rodbina. Danas da naplatim samo polovinu onoga što mi duguju, bio bih bogat čovek. I lako bih se oslobodio potvora i izbavio odavde.

A „potvora“ je u tom što je optužen da je rasturao lažan novac. Što je najgore, to nije prvi put da je pod takvom optužbom. To je kod njega kao neka bolest. Čim se izvuče ispod jedne optužbe ili odleži robiju, on se odmah laća takvog posla ili nekog drugog krivotvorenja, i kako je nespretn, odmah ga uhvate. A pritom ne prestaje da sanja (i laže) o srećnoj ženidbi i „četiri svoja krasna zanata“. Sad strepi od teške kazne, ako se stvar dokaže, i opija se i zavarava lažima, polulažima i poluistinama, koje povazan priča dokonim ljudima spremnim na podsmeš. Čim se razide jedan krug, on lunja po dvorištu kao ukleta duša, prilazi drugom krugu.

Sa nekim pogrebnim i plačevnim izrazom na licu on sluša šale od kojih se drugi smeju gromko i neodoljivo. Sluša sve što se priča; dugo, skromno i strpljivo čeka priliku. I kad mu se učini podesan trenutak, on upada mehanički. Neko pomene neku zemlju, na primer Egipat. Zaim ga prekida sa gotovom pričom.

– Imao sam ja ženu Misirku. Bila je starija od mene, i pazila me, majka rođena ne bi mogla bolje. Dve godine smo lepo živeli. I ugled sam uživao u građanstvu. Ali šta ćeš? Jednog dana ...

I opet dođe neka priča o nekoj izmišljenoj zemlji i bračnoj nezgodi, koju jedni slušaju uz podrugljive upadice, dok drugi odlaze već na početku, odmahujući rukom i ne štedeći jadnog Zaima.

– Ovo mu je osamnaesta.

– Doviđenja! Javite kad svrši priču.

Ali ta priča manijaka i neizlečivog falsifikatora Zaima, koji mašta o mirnom životu sa savršenom ženom, gubi se brzo u zaglušnoj vici iz susedne gomile, u kojoj je planula svađa sa psokama kakvih nema među ljudima u svetu izvan Avlije.

* * *

Sam položaj Proklete avlije bio je čudan, kao sračunat na mučenje i veće stradanje zatvorenika. (I fra Petar se često vraćao na to, nastojeći da ga opiše.) Iz Avlije se ne vidi ništa od grada ni od pristaništa i napuštenog arsenala na obali ispod nje. Samo nebo, veliko i nemilosrdno u svojoj lepoti, u daljini nešto malo od zelene azijske obale s druge strane nevidljivog mora, i tek poneki vršak nepoznate džamije ili

džinovskog kiparisa iza zida. Sve neodređeno, bezimeno, i tuđe. Tako čovek stranac ima stalno osećanje da je negde na nekom đavolskom ostrvu, izvan svega što je dotada značilo za njega život, a bez nade da će ga skoro ugledati. A zatvorenici koji su iz Carigrada kažnjeni su pored svih drugih nevolja još i time što ne vide i ne čuju ništa od svog grada; u njemu su, a kao da su sto konaka daleko od njega; i ta prividna daljina muči ih isto kao stvarna. Zbog svega toga Avlija brzo a neosetno savije čoveka i potčini ga sebi, tako da stane da se gubi. Zaboravlja ono što je bilo i sve manje misli na ono što će biti, pa mu se i prošlost i budućnost slegnu u jednu jedinu sadašnjicu, u neobični i strašni život Proklete avlije.

A kad se desi da se nebo naoblači i stane da duva mlak i nezdrav južni vetar, koji donosi zadah morske truleži, grad-ske nečistoće i smrada iz nevidljivih pristaništa, onda život u ćelijama i na dvorištu postaje zaista nepodnošljiv. Mučan zadah ne dolazi samo iz pristaništa nego udara iz svih zgrada i predmeta; izgleda da sva zemlja koju je pritisla Prokleta avlija lagano truli i pušta neku vonju koja čoveka truje, da mu zalogaj grkne i život omrzne. Huji vetar i kao nevidljiva bolest pada po svima. I mirni ljudi se usplahire i počinju u nerazumljivoj razdraženosti da se ljutito kreću, tražeći kavge. Teški sami sebi, hapsenici izazivaju svoje sapatnike ili stražare, koji su u tim danima i sami razdražljivi i kivni na sve. Živci se zatežu od bola ili naglo popuštaju u opasnim praskanjima i bezumnim postupcima. Iskrsavaju oštri, bezrazložni sukobi, nastaju i za samu Prokletu avliju neobični ispadi. I dok jedni tako besne i sukobljavaju se sa svakim, dotle drugi, stariji i povučeni ljudi, čuče satima, odvojeni, i objašnjavaju se sa svojim nevidljivim protivnicima nečujnim

šapatom ili samo grimasama i slabim pokretima ruke i glave. Izgledaju avetinski.

U tim časovima opšteg uzbuđenja ludilo, kao zaraza i hitar plamen, ide od sobe do sobe, od čoveka do čoveka, i prenosi se sa ljudi na životinje i mrtve stvari. Uznemire se i psi i mačke. Učestano i strelovito stanu da tkaju od zida do zida krupni pacovi. Ljudi treskaju vratima i lupaju kašikama u limene sudove. Predmeti sami ispadaju iz ruku. Na mahove se sve utiša od opšte, bolesne iznemoglosti. A odmah zatim u nekim zatvorenim ćelijama, sa prvim mrakom, nastane takva opšta vika da sva avlija trepti i odjekuje. Njima se redovno pridruže i druge ćelije svojom vikom. Tada izgleda da sve što u Proklesoj avliji ima glasa urla i više svom snagom, u bolesnoj nadi da bi, negde na vrhuncu ove buke, sve ovo moglo poprskati i raspasti se, i svršiti na neki način, jednom zauvek.

U takvim časovima cela ta Prokleta avlija ječi i trešti kao ogromna dečja čegrtaljka u džinovskoj ruci, a ljudi u njoj poigravaju, grče se, sudaraju među sobom i biju o zidove kao zrna u toj čegrtaljci.

Upravnik i njegovi ljudi znaju dobro to dejstvo trule i opasne jugovine, izbegavaju sukobe koliko god je moguće, jer i sami zaraženi i nervozni, čuvaju kapiju, pojačavaju straže i – čekaju da jugo prestane. Oni znaju dobro, iz iskustva, da bi svaki pokušaj da se „uspostavi red“ bio i opasan i nemoguć, jer nit ima koga da to izvrši niti bi iko poslušao. A kad zdravi severni vetrovi zaista nadvladaju jugo i kad se malo razvedri, sunce ograne i vazduh pročisti, hapsenici se u gomilama raspu veselo po dvorištu, sunčaju se i šale i smeju, kao prezdraveli bolesnici ili spaseni brodolomnici, a sve što je bilo za ona dva-tri luda dana predaje se lako zaboravu. Ne

može niko ničeg da se seti, sve i da hoće.

Upravnik ove čuvene i strašne ustanove je Latifaga, zvani Karadžoz. Taj nadimak mu je odavno postao pravo ime i pod tim imenom je poznat ne samo ovde nego i daleko izvan zidova Proklete avlije. On je i svojim izgledom i svima svojim osobinama njeno oličenje.

Otac mu je bio nastavnik u nekoj vojnoj školi; tih čovek, ljubitelj knjige i razmišljanja, oženio se već u zrelim godinama i imao je svega to jedno dete, muško. Dete je bilo živo i bistro, volelo je knjigu, ali naročito muziku i svaku igru. Do četrnaeste godine dečak je dobro učio i izgledalo je da će poći očevim stopama, ali tada je njegova živost počela da se pretvara u bes, a njegova bistrina okrenula naopakim putem. Dečak je brzo stao da se menja, čak i fizički. Naglo se raskrupnjao i neprirodno ugojio. Njegove umne, smeđe oči stale su da igraju kao na zejtinu. Napustio je školu i počeo da se druži sa kafanskim sviračima i mađioničarima, sa kockarima, pijanicama i pušačima opijuma. Sam nije imao nekog naročitog dara za veštine, ni prave strasti za kocku ili piće, ali ga je privlačio taj svet i sve ono što se pleće oko njega, isto kao što ga je odbijalo sve što je pripadalo svetu mirnih, običnih sudbina, ustaljenih navika i redovnih obaveza.

Bujan i još neiskusn, mladić je brzo upao u sumnjive poslove i drske podvige svoga društva i došao u sukob sa zakonom. I ne jedanput. Otac ga je vadio nekoliko puta iz zatvora, koristeći svoj ugled i svoja poznanstva sa ljudima na položaju, naročito sa upravnikom celokupne policije, starim i dobrim školskim drugom. „Je li moguće da moj sin obija kuće, pljačka trgovce i otima devojkje?“ – pitao se očajan otac. A stari iskusni upravnik mu je odgovarao mirno ali po istini. Da krade, ne krade baš, ni trgovce ne vara, ni devojkje

ne otima lično, ali gde god se te stvari dešavaju, možeš biti siguran da ćeš i njega tu negde u blizini naći. A ako ga ova-ko ostavimo, zagaziće i sam u prestup. Nego valja tražiti za vremena neko rešenje. I upravnik gradske policije našao je „rešenje“, koje je smatrao kao jedino moguće, dakle najbolje: da mladića koji je pošao zlim putem uzme u svoju službu. I kao što biva, od mladog čoveka, koji je bio već zauzeo svoje mesto među kockarima i gospodskim dangubama, postao je dobar i revnosta stambolski policajac.

Nije to postao odjednom. Kolebao se prvih godina i tražio svoje mesto, a našao ga je tamo gde se najmanje moglo očekivati, u radu protiv svoga nekadašnjeg društva. Nemilosrdno se okomio na skitnice, pijanice, secikese, krijumčare i svakojake nesrećnike i dokonjake iz tamnih kvartova Stambola. Radio je sa strašću, sa neobjašnjivom mržnjom, ali i sa veštinom, sa poznavanjem te sredine kakvo je samo on mogao da ima. Te stare veze pomogle su mu da proširi krug svoga rada, jer sitni prestupnici odaju krupne. Podaci o ljudima se gomilaju, obaveštačka mreža se pojačava i širi. Izuzetna revnost i uspesi u službi doveli su ga posle desetak godina za pomoćnika upravnika ovog velikog „prihvatišta“. A kad je stari upravnik umro od srčane kapi, on je bio jedini koji ga je mogao zameniti. Tada je počela njegova vladavina u Proklesoj avliji. I traje, evo, već dvadesetu godinu.

Raniji upravnik, tvrd i iskusan starac, imao je krut, klasični način upravljanja. Za njega je bilo glavno da svet poroka i bezakonja u svojoj celini bude što jasnije obeležen i što bolje odvojen od sveta reda i zakona. Pojedinaac i njegova krivica nisu ga mnogo zanimali. U toku mnogih godina on je na Prokletu avliju i na sve što živi u njoj gledao kao na karantin a na njene stanovnike kao na opasne i teško izlečive bolesnike,

koje raznim merama, kaznama i strahom, fizičkom i moralnom izolacijom treba držati što dalje od takozvanog zdravog i poštenog sveta. A inače, u svemu ih prepustiti same sebi. Ne dati im da izađu iz svog kruga, ali i ne dirati ih bez potrebe, jer se od tog dodira ništa dobro ni pametno ne može izroditi.

Novi upravnik je celim svojim stavom i svim postupcima stao odmah da primenjuje drukčiji način.

Već prve godine Latif je, kad mu je otac umro, prodao veliku, lepu očinsku kuću u Novoj mahali i kupio jedno zapušteno, veliko imanje iznad same Proklete avlije. Sve u kiparisima, ono je ličilo na zapušteno ostrvo ili starinsko groblje. Od Proklete avlije bilo je odeljeno senovitom raselinom sa šumom plemenitih drveta i čitavim sistemom raznih ograda i visokih zidova. Tu je, pored bogate žive vode, među starim drvetima, sagradio lepu kuću, koja je gledala na protivnu stranu padine i tako bila zaštićena od južnog vetra i nezdravog zadaha iz arsenala i pristaništa. Kuća je imala veliko preimućstvo da je i vrlo udaljena od Proklete avlije i vrlo blizu nje. Po celom izgledu, po miru i čistoći, to je bio drugi svet, na hiljadu milja odavde, a ipak u samom susedstvu Avlije i nevidljivo vezan s njom. Služeći se prekim, samo njemu pristupačnim puteljcima, Karađoz je mogao u svako doba dana, pravo od svoje kuće, neopaženo ući u Avliju. (Tako se nikad nije tačno moglo znati kad je tu a kad nije, ni otkud može odjednom iskrsnuti.) Upravnik se tom mogućnošću često koristio. Nadzirao je lično i zatvorenike i njihove čuare. I poznajući gotovo svakog od zatočenika, njegovu prošlost i njegovu sadašnju krivicu, on je sa dosta prava govorio da „zna kako diše Avlija“. A kad pojedinca i nije znao baš u glavu, poznavao je onu skitničku ili prestupničku dušu u njemu i u svakom trenutku mogao je stati pred

njega i *nastaviti* razgovor o njegovoj ili tuđoj krivici. A isto tako, i još bolje, poznavao je svakog čuvara i njegove dobre i rđave, javne i skrivene osobine i sklonosti.

Tako je bar sam govorio i time se uvek hvalio. I tako je celog veka ostao u najužoj vezi sa svetom nereda i kriminala, koji je u mladosti zauvek napustio, i u isto vreme iznad njega i daleko od njega, odeljen svojim položajem i svojim gustim baštama i za druge neprelaznim železnim ogradama i vratnicama.

Od samog početka Karađoz je „radio iznutra“. Po tom svom neobičnom načinu rada on je bio i mnogo gori, teži i opasniji, i u izvesnom smislu, ponekad bolji i čovečniji od ranijih upravnika. Od beskrajnog i neshvatljivog preplitanja tih suprotnosti sastojao se njegov neobični odnos prema Avliji i celom onom ljudstvu koje je kao spora, mutna reka prolazilo kroz nju. Ni najstariji i najlukaviji gosti Proklete avlije nisu mogli uhvatiti kraja ni konca toj Karađozovoj igri, koja je bila potpuno lična, puna neočekivanih i smelih obrta i smicalica, vrlo često u protivnosti sa svim pravilima policijskog rada i postupanja i sa opštim društvenim običajima i navikama. Već prve godine on je stekao svoj nadimak Karađoz*. I zaista je ta Avlija i sve što je s njom živelo i što se u njoj dešavalo bila velika pozornica i stalna gluma Karađozovog života.

Rano pregojen, kosmat i tamne puti, on je rano i ostareo, bar naizgled. Ali je njegov izgled mogao da prevari čoveka. Sa svih svojih sto oka težine, on je, kad bi zatrebalo, bio živ i brz kao lasica, a njegovo teško i mlohavo telo razvijalo je u takvim trenucima bikovsku snagu. Iza pospanog i kao

* Groteskna ličnost turskog pozorišta senki.

mrtvog lica i sklopljenih očiju krila se uvek budna pažnja i đavolski nemirna i dovitljiva misao. Na tom licu tamnomaslinaste boje nije nikad niko video osmeh, ni onda kad bi se celo Karađozovo telo treslo od teškog unutrašnjeg smeha. To lice je moglo da se steže i rasteže, menja i preobražava, od izraza krajnjeg gnušanja i strašne pretnje do dubokog razumevanja i iskrenog saučešća. Igra očiju u tom licu bila je jedna od velikih Karađozovih veština. Levo oko bilo je redovno gotovo potpuno zatvoreno, ali se između sastavljenih trepavica osećao pažljiv i kao sečivo oštar pogled. A desno oko bilo je širom otvoreno, krupno. Ono je živelo samo za sebe i kretalo se kao neki reflektor; moglo je da izađe do neverovatne mere iz svoje duplje i da se isto tako brzo povuče u nju. Ono je napadalo, izazivalo, zbunjivalo žrtvu, prikivalo je u mestu i prodiralo u najskrovitije kutove njenih misli, nada i planova. Od toga je celo lice, nakazno razroko, dobivalo čas strašan čas smešan izgled groteskne maske.

U svojim razgovorima o Karađozu hapsenici su, pretresajući svaku pojedinost na njemu, govorili naročito mnogo i često o tim njegovim očima. Jedni su tvrdili da ne vidi ništa na levo oko, drugi opet da baš na ono desno, iskolačeno, ne vidi. I za dvadeset godina se nikad nisu mogli složiti u tome, ali su uvek i svi strepeli od pogleda tih njegovih očiju i izbegavali ga, ako je ikako moguće bilo.

Ničeg od teškog dostojanstva osmanlijskog visokog činovnika nije bilo na Karađozu ni u njegovom govoru ni kretanju. U svakom pojedinom slučaju, sa svakim osumnjičenim licem on je igrao naročitu igru, bez stida i obzira, bez poštovanja drugog čoveka i sebe sama. Radio je uvek neočekivano, kao po nekom nadahnuću. Upadao je u razno doba dana i noći i prilazio pojedincu ili čitavoj grupi hapsenika.

– Phi, phi, phi, phiii!

Izgovarao je te svoje slogove u različitim visinama i intonacijama, svaki put drukčije, a uvek tako kao da se čudi i gnuša i nad tim čovekom i nad samim sobom i nad „stvari“ koja je među njima.

– Šta je? Ti još ovde čmavaš? Phi! Nego dede, kako je ono bilo?

Tako je razgovor počinjao, ali se nikad nije moglo znati kakav će dalji njegov tok biti. To je moglo biti dugo ispitivanja sa poznavanjem svih pojedinosti, sa teškim pretnjama, koje su često bile samo pretnje, ali od kojih se svaka mogla tog istog časa pretvoriti u strašnu stvarnost. Mogla su to biti uporna, opasna i neodoljiva nagovaranja, ali i bezdušne lakrdije bez vidljivog smisla i cilja.

Ako pritešnjen i izmučen čovek, želeći da se oslobodi bar za trenutak Karađozovog pritiska, stane da preklinje i da kroz iskren ili glumljen plač uverava o svojoj nevinosti, Karađoz je mogao odjednom da promeni držanje i da stane da se udara po čelu.

– Šta veliš, ni kriv ni dužan nisi? Ih, kud mi to kaza baš sada, pobogu čoveče. Phi, phi, phiii! Da si rekao da si kriv, još sam mogao da te pustim, jer krivih ovde ima mnogo. Svi su krivi. Ali baš nam jedan nevin treba. I zato te ne mogu pustiti. Da nisi sam rekao, još bi nešto i moglo biti. Ovako, sada, valja da sediš ovde dok ne pronađem negde nekog nevinog, takvog kao što si ti, da te smeni. Sad, sedi i čuti!

I Karađoz, obilazeći dalje Avliju, u pratnji nekolicine čuvara, nastavlja svoju igru, sad već samo sebe radi, više da sve odjekuje, i ne može da se zaustavi.

– Neka mi samo niko ne kaže za nekog: nevin je. Samo to ne. Jer ovde nema nevinih. Niko ovde nije slučajno. Je li

prešao prag ove Avlije, nije on nevin. Skrivio je nešto, pa ma to bilo u snu. Ako ništa drugo, majka mu je, kad ga je nosila, pomislila nešto rđavo. Svaki, dabogme, kaže da nije kriv, ali za toliko godina koliko sam ovde, ja još nisam našao da je neko bez razloga i bez neke krivice doveden. Ko ovde dođe, taj je kriv, ili se makar očešao o krivca. Phi! Pustio sam ih dosta, i po naredbi i na svoju odgovornost, da. Ali kriv je bio svaki. Ovde nevinog čoveka nema. Ali ima ih na hiljade krivih koji nisu ovde i nikad neće ni doći, jer kad bi svi krivi dospeli ovamo, ova bi Avlija morala biti od mora do mora. Ja ljude znam, krivi su svi, samo nije svakom pisano da ovde hleb jede.

Malo-pomalo ceo taj monolog, govoren u hodu, postaje sve brži i življi, dok se ne pretvori u ludačku viku i psovanje svega što ova Avlija zatvara i što živi izvan nje. U glasu mu, ispod sve grubosti i velikog gnušanja prema svemu, jedva čujno trepti nešto kao suzan grč i žaljenje što je sve to tako.

A onaj „nevin“ sad zna da može da sedi još nedeljama a da ga Karadžoz više ne pogleda.

Desi se da za koju nedelju iza ovog slučaja dođu u grupi ugledni rođaci nekog bogatog mladića koji je uhvaćen zajedno sa svojim rđavim društvom, da mole Karadžozu da ga pusti jer je nevin. On se odjednom sav izmeni, kao da se nečeg prisetio, zamisli se i uozbilji, oba oka za trenutak sklopi, tako da mu se lice oduži i izmeni izraz, nagne se učtivo ka moliocima, utanji glas.

– Jeste li vi rekli onima koji su ga uhapsili da je nevin?

– Jesmo, dakako da smo rekli, ali...

– E, to ste pogrešili. Phi, phi, phiii! To ne valja. Jer baš sad hvataju nevine a puštaju krive. Takav je nov red. Ali kad ste vi sami pred vlastima izjavili da nije ništa kriv, moraće da ostane ovde.